

Az aforista

A TÁVIRATOK ÜRÜGYÉN

Az öregkornak nem az emlékirat a műfaja.

— Memoárt a fiatalok írnak — mondta nemrég egy gazdag életű, Európát járt, a nyolcvanadik évéhez közeledő festőművész, amikor arra kértem, vesse papírra emlékeit.

Ha jól belegondolunk, igaza volt. A fiatalok szeretnek tükörbe nézni. Az önvallomás, az önarckép az ő műfajuk. Kazinczy ötvenhét éves korában fog bele *Az én életem* című emlékiratába. Rippl-Rónai József ötvenéves, amikor emlékezései megjelennek. Ugyanabban az életkorban — csak kétszázötven évvel korábban — kezdi el írni *Önéletrását* a krími tatárok fogóságában Kemény János. Amikor Mikes Kelemen első rodostói leveléhez tollat vesz kezébe, mindössze huszonhét éves...

Köztapasztalat: a legtöbb prózaíró első, sikeres, bemutatkozó írása önéletrajzi ihletésű. A tárgyias, objektív ábrázolás művészetét később tanulja meg.

Az öregkor műfaja az aforizma.

Önéletrajzot lehet fiatalon írni, de aforizma írására csak az vállalkozhat, akinek van élettapasztalata, bölcsessége, öniróniája. Életszabályokat, erkölcsi igazságokat, életelveket az vet papírra, aki nem évekre, hanem évtizedekre néz vissza.

Az aforizma a moralisták és a moralizáló életkor műfaja.

*

Illyés *Táviratok* című kötetéből 1981-ben, a Békés megyei Könyvtár házinyomdájában száz számozott és a szerző által aláírt példány készült „bordázott diósgyőri papíron”, de ezek a példányok könyvtári forgalomba nem kerültek. A kötet anyagát 1982-ben a Szépirodalmi Könyvkiadó újból megjelentette, s az olvasók szélesebb köre számára is hozzáférhetővé tette. A kötetbe foglalt néhány soros verset, aforisztikus és epigrammatikus lírai „táviratokat” — alkalmanként hármat-négyet fogva belőlük csokorba — először az Új Tükör közölte Kaján Tibor szellemes, egyvonalú, a papír egyszerű érintésével készült rajzai kíséretében.

*

Az aforizmának éppen olyan nagy hagyománya van a világirodalomban, mint a memoárnak. Aforizmákban foglalta össze tanítását a kínai filozófiai gondolkodás nagy alakja, az időszámítás kezdete előtti IV. vagy III. században élt költő, Lao-ce. Aforizmák születtek a görög és a római költők kezén. Kedvelték a műfajt a reneszánsz kor költői. A XVII. és XVIII. század nagy francia moralistái valósággal fölvirágoztatták az aforizmat. Napjainkban is egy-egy költő — magyar is — bátorságot vesz, hogy kipróbálja a műfaj lehetőségeit.

Illyés aforizmái nem hasonlítanak a *Tao Te-king*, *Az Út és Erény* könyve túlságosan általánosságban mozgó, homályos tartalmú, a cselekvésről lebeszélő, a szemlélődés fontosságát hirdető tanításához. Nem követik Seneca sem sztoikus filozófiáját, sem a keresztény gondolkodással rokon szeretettanát. Aforizmái nem emlékeztetnek a humanista költő, Janus Pannonius csipkelődő, pajzán, gyakran erotikus tartalmú epigrammáira. Nem rokoníthatók La Rochefoucauld kiábrándult életbölcsességet tükröző maximáival. A *Táviratok* őseként nem hivatkozhatunk a német klasszicizmus íróinak — például Goethének — spekulatív, hideg-rideg aforizmáira. S elűtnek azoktól a vállalkozásoktól is, amelyekkel a kortársi és honi irodalom-

ban találkozhatunk, például Képes Géza kötetnyi „epe-grammá”-jától vagy Kálnoky László kitűnő könyve, az *Egy hiéna utóélete* verseitől.

A *Táviratok* elődjét másutt kell keresnünk.

Illyés aforizmáinak egyik őst minden bizonnyal az ancien régime arisztokrata származású, de forradalmian gondolkodó filozófusában, Chamfort-ban lelhetjük meg. Aforizmáinak másik gyökere a magyar népköltészetbe nyúlik, ősei a tréfás sírfeliratok és a pattogó tánczók, a szűkszavú parasztok és a magyar paraszti gondolkodást irodalomba emelő szépírók, Heltai, Mikes, Fáy András lehetnek. Harmadik forrásként a magyar költészet néhány kevésbé ismert és számon tartott aforizmaírójára mutathatunk; közülük egyre, Palágyi Lajosra, kit Illyés a szocialista líra egyik magyar előfutáraként tisztel, név szerint hivatkozik *Hajszálgyökerek* című tanulmányában, s a gondolati rokonság okán idézi is egyik epigrammáját: „Magyar, ki hónap megveti, / És mindent, ami nemzeti, / Mindegyre szid, mindegyre mar: / Oh az még nem nemzetközi, / Csak rossz magyar” — írta Palágyi. „Ezt az epigrammát, mely ma is egyenest talál rejtlő gennygócokba, a századfordulón ő köszörülte ilyen remekül hegyesre” — jegyzi meg Illyés.

És fogadjuk el — negyedik forrásként — Illyés magyarozatát, aki a kötet megjelenése előtt annak tartalmáról, társadalmi, közéleti telítettségű verseiről szólva a klasszikus, görög-római hagyományra, név szerint Martialisra hivatkozik: „Voltaképpen epigrammák ezek, s a műfaj klasszikus tartalmi törvényeit is követik. Martialist annak idején Róma fő politikusai között tartották számon, mert olyan nyilatkat tudott — jó irányba — kibocsátani, amelyek hatottak úgy, mint a cicerói szónoklatok. Ebben az értelemben soron következő könyvem is társadalmi, közéleti verseket tartalmaz.”

*

Illyés mai aforizmáinak előzményét mindenekelőtt magában az Illyés-életműben találhatjuk meg. A nyolcvanadik évéhez közeledő költő nem mások mintájára ír aforizmákat; a *Táviratok* közvetlen elődei a korábban írt Illyés-művekben bukkannak föl. A költő már évtizedekkel ezelőtt megteremtette azt a sajátos közlési formát, azt a verstípust, amelyből most egy önálló kötetre valót nyújt át.

Már a legelső Illyés-kötetről, az 1928-ban megjelent *Nehéz földről* szólva észreveszi Németh László a Nyugatban írt kritikájában: „Elvontnak ez a konkrétba rögzítése olykor szigorú, szólamszerű kifejezésekben pattan ki: *Árnyékom is már leszakad rólam*. Ugyanaz ez a magas intellektus fokán, ami szólásmondás népi fokon. Kifejezés és konkretizálás sokszor azonos nála s valószínű, hogy költészetének idővel némi szentenciózus jellege lesz.” A huszonhét éves kritikus megfigyelése ez a nála egy esztendővel fiatalabb költőről. Meglátását a verseskötetből választott további példákkal támasztja alá: „A halálról így ír: *Néz percig elszálló fénye után a szem, azután lefordul emlékeivel*. A halott: *évszakok egy percnyi résén át mozdulatlan tájra hullt*. Az ő lelkét rossz burok veszi körül, de a lélek *mint tojásnak héját a madár, kaparja ezt a burkot és szállna, szállna már*. Ugyanez a kép még szebben: *Él, éhes a lélek, eszi lakását s már átdereng hozzá a külső világosság*.” Gondolatmenetét így zárja: „Ki nem látja ezeknek a hasonlatoknak az azonosságát s ugyanakkor a kijátszható árnyalatok tömértelenségét a mégsem vaskos realitástól a mégsem csupasz elvontságig? Ez az azonosság s ez a színváltó képesség a sokféle Illyés-hang egyik rokonsága.”

A szigorú, szólamszerű kifejezés, a szentenciózus jelleg, az elvontnak konkrétba rögzítése, képeiben, hasonlataiban a realitásnak az elvontsággal történő összekapcsolása — az aforisztikus stílus e legfőbb jellemvonása! — Illyés művészetét a kezdetektől kíséri. Ez teremt rokonságot a korai és a kései művek stílusa között, ez vonja közös áramkörbe a különböző műfajú — lírai, epikai, drámai — alkotások kifejezőmódját. Az Illyés-vers és az Illyés-próza kapcsolatáról írja Halász Gábor: a prózáiról vannak „a markáns, összefoglaló mondatok is, néha valóságos kis definíciók, élesen formulázott logikus vélemények, alig-alig feloldva a vers lazább, sejtelmesebb anyagában”.

Illyés stílusa — prózában és versben — idővel egyre aforisztikusabbá válik. Egészen adig, amíg legutóbbi kötete, a *Táviratok* már csupa aforizmat — szám szerint mintegy száznegyven költeményt — tartalmaz. Illyés művészete úgy újul meg, hogy saját korábbi lehetőségeiből, adottságaiból merít.

A fejtegetésre, magyarázatra, elmélkedésre mindenkor hajlamos költő lírájában a *Déli vitorla* (1965) óta nyomul előtérbe az axiomatikus fogalmazás. A kötet verseiből egy egész kis csokorra való önálló aforizmat gyűjthetünk össze. „Vár a világ, — de rég nem szavakat! Tet-tet adj, író, élő magadat!” Vagy: „Nem minden búcsúzás szétszakadás. Távozni: csaknem zenemű.” Vagy: „Ami emberi: szúr, vág, csíp, mar — oh kirázni végre, mint férges ruhát ember-bolhától e tág föld-viseletünket, az volna jó!” Vagy: „Kapitány! Vezényszót! Merre ezután? A legnagyobb bátorság a remény.” Vagy: „Nincsen csoda; véget van, nem lágyítható törvény: — predestináció.” Az illyési aforizma jellegzetes szerkezetét, sajátos építkezését, a kérdés-felelet formát is megfigyelhetjük ebben az idézetben: „Árbc s vitorla, nézd, előre mikor repül leggyőztesebben? Amikor legmélyebbre dül!” A kötet egyik költeménye, a *Vilamosjegyekre jegyezve* pedig nem más, mint a *Táviratokból* előlegezett bemutató: hat önálló aforizmából összeállított versfüzér.

Prózájában — tanulmányaiban, esszéiben és önéletrajzi elemekkel átszőtt szépírói műveiben — még hangsúlyosabban van jelen az aforista. Az *Ebéd a kastélyban* (1962) legelső oldalán olvassuk: „Meglépett persze egy percre a meghívás. Nem volt semmi okom, hogy ne fogadjam el. Minden okom megvolt, hogy a meghívást elfogadjam.” Ugyanitt egy fejezetindítás így hangzik: „A földjeitől megfosztott magyar arisztokráciát különös tapasztalatok érték. Emberközélbe jutott.” A regény epikus anyagát szervesen egészítik ki az efféle tömör megfigyelések, didaktikus magyarázatok: „A magunk szerezte hatalom veszélytűnetei a pszichopátia körébe tartoznak, az érdem s küzdelem nélkül kapott — az örökölt — hatalom veszélyei már a pszichóziséba.” Az igazi hazaszeretet és a nacionalizmus különbségéről elmélkedő író egyik tanulmányában fejtegetéseit a Palágyi epigrammjára emlékeztető tömörséggel zárja: „Nemzeti, aki jogot véd; nacionalista, aki jogot sért. Bármikor és bárhol.” (*Szakvizsgán nacionalizmusból*, 1970.) Esszéregénye, a *Kháron ladikján* az aforisztikus fogalmazás valóságos remeke. Az axiomatikus stílus előtérbe nyomulását jelzi a szöveg külső képe is: az író előadása töredezetté válik, szépprózai művei közül alighanem egyetlen könyvlapra itt jut a legtöbb bekezdés. És laponként emelhetjük ki az efféle lakonikus, a gazdag élettapasztalatot tömören megfogalmazó mondatokat: „Megbízhatatlan ügyfélnek tartom az időt, de alkalmazkodom a gyanús algebrájához, hogy annál jobban megvethessem.” Vagy: „Nem az idő velem, én rendelkezem az idővel; minél tovább, természetesen.” Vagy: „A megöregedés illemtanának fővizsgálója, hogy miképp húzzuk be magunk után az ajtót.” A könyv utolsó mondatai: „Higgyétek, hogy a halál: legyőzhető, ha én, lám, elesem is. Ha mind elesünk is; kitartón, magányos hátvédként, a végsőkig, ahogy megfogadtuk.”

Az aforizma az Illyés-verset látszólag prózaivá teszi. Illyés prózája az aforisztikus fogalmazás következtében kerül a lírai kifejezőmód közelébe.

*

A *Táviratok* verseiből egy költői világkép rajzolódik az olvasó elé. Vagy fogalmazzunk szerényebben: egy költői világkép esszenciája, néhány szelete, leglényegesebb eleme... Illyés nem érzelmeit, hanem tapasztalatait osztja meg olvasójával. E versek „tartalma”: erkölcsi fölismerések, etikai igazságok, életbölcse ségi elvek, életszabályok.

Az emberiség ügye, a közösség távlata éppúgy izgatja, mint az egyes ember sorsa, az egyéni élet minősége. Ezménye: a helyállás minden helyzetben. „Emberi műbe csiszolva emelni föl égre / azt, amitől meg-megrogytak az istenek is...” Életbölcse sége: a szenvedést, a mellőzöttséget vállalni kell, mert ez termeli ki az értéket, az emberi minőséget. Többször leírt szava: „vigaszul”. Jól tudja: a megosztott öröm megkétszerezi a boldogságot; a megosztott fájda-

lom felére csökkenti a szenvedést. Vigasztaló szava mindig meggyőző, mert személyes erkölcsi hitele, etikai fedezete van.

A pozitív erkölcsi példákra éppúgy rámutat, mint a negatív emberi megnyilatkozásokra. Az előbbiekről nem fukarkodik dicsérettel szólni, az utóbbiakat maró gúnnyal, gyilkos szatírával ostorozza. A dicséretnek is, a kritikának is persze sokféle változata van. Iróniája hol szinte cirógatóan kíméletes: „Olvad a hó, erdőn a fák körül / — szemed méltán örül — / ezer karikagyűrű kerekül. / Kezdi a csélcsap tavasz a világ- / ra szóló poligámiát. / Sietsz? / No mégse bárkihez!” Hol keményen ostorozó a szava: „Kihúznád / sovány emlőd a kis szájból, ha tudnád / ő majd bő bukszát / nyitni is un rád?” (*Egy kismamának.*) Haragját, iróniáját főként az asszonyi hivatásról, a család szolgálatáról lemondó nők váltják ki; hasonlóképpen rossz véleménye van az áltudósokról, a táborot váltó kritikusokról, a pöffeszkedő szerkesztőkről. Az emberi helytállás szép példáját néhány kortársában, írótlarsában látja meg. Elismerő sírfeliratot kap Weszely és Pákozdy Ferenc, megindultan idézi Fülep Lajos és Veres Péter emlékét, a kortársak közül Vast és Jékelyt öleli magához. „»Halni a torlászokon!« — : fiatal, vig szívvel elesned: / testvér, hetvenöt év sebeivel — sikerült!” — írja Weszely László emlékére.

A maximák világa térben és időben egyaránt roppant tág: Batu kánt, 1848-at, Hölderlint, Heidegger szellemét, Malraux-t, Francót, a „szorgos évezredek”, az időbeli végtelent emlegeti; kilát Olaszországra, Nápolyból, Nizzából „küld” úti jegyzetet, följegyzést, verseiben Párizsban, Uppsalában „jár”, s szemhatárában benne van Ozora, Tolna, a Balaton s Debrecen is.

Bár a kötetben a versek nem követnek semmiféle tematikai elrendezést, az aforizmák jól elkülöníthető csoportját alkotják a „sorsproblémák”-kal, a magyarság létével, helyzetével, jövőjével foglalkozó gondolatszövegek. Kevesebbszer fogalmazza meg pozitív tanácsát, magyarságféltetését, az igazi hazaszeretet példáját, eszményét („légy — simulékony? / Nem! Tanulékony!”), vagy: „ostyaként hitük megosztják”, vagy: „Mindannyiszor jelen!-t kiáltok, / ha összegyűlve — összefértek”); hangsúlyosabb a „negatív hazaszeretet” elítélése: egyfelől a hazafiatlanok, a rossz kozmopoliták, a hamis internacionalisták, másfelől a búsmagyarok, a kertes nemzeteszmeteltők bírálata. Éles kardvágást kap a kéretlen önbírálat: „Hajigál félve követ rád / edzi gyalázásodban nyelvét: / s ikszünk máig se nyert még / tudós katedrát?” (*A magyar nemtőnek*); de az örökké siránkozókkal sem vállal közösséget: „Dehogy szaladok olyan haddal, / hol előre csak a harag lát!”

A *Táviratok* lapjai nemcsak életelvekről, erkölcsi igazságokról, a patriotizmus eszméjéről, a költőnek a kortársakról, az irodalomról alkotott véleményéről tudósítanak; a versekből kitapinthatók a költői önarckép vonásai is. Talán ezek a személyes hangú, önvallomás-értékű aforizmák szövegeket alkotnak meg legmélyebben az olvasót. Ha a költő papírt terít maga elé az íráshoz, az öregség „panaszfalán” kopog, de „odatúl konokul hallgat az Úr!” „Őszi útfelen” jár, de csak színtelen virágot talál, melynek nevét sem ismeri. Orvosok veszik körül, mert az érzékszervek egyre rosszabbul működnek. Esti séta közben az eléje pergő levelekről fenyegető üzenetet olvas le: „Mikorra, pontosan, a várt fogat?” Szavait „végső búcsúként” fogalmazza meg... De a céltalan aggodalmaskodást elutasítja; „bekerítetten” is indulat fűti („lettem... vadkan”), a mindennapi borotválkozás „hű hiúságát” táplálja; „a téli kint” átvészelt körtefában reményt lát... S ami talán a legfontosabb: nem hagyja el önróniája, humora, derús kedélye. Életművére így tekint: „Míg Homér durmol: / dolgozom Darmol / sikere örvén / I. Gy. őssz-oeuvré-n...” Egy túltisztelőnek pedig azt üzeni: „Én, »kiemelkedő«? / Én »minta-kép«?! — Én? Én?! / Csak mint a kémény, / ha mind a háztető / leégvén.”

*

Az aforizma prózai műfaj. Mi lényegíti mégis költészeté a *Táviratok* gondolati tételeit, eszmeszövegeit? Mi teszi igazi lírává még a kötet prózaverseit is?

Egyfelől: a személyesség. Az aforizma gondolati műfaj: a részletből indul ki, és abból általánosít, a jelenségből von le következtetést. Illyésnél ez a művelet mindig érzékletes és sze-

mélyes. Konklúziói nem elvont, spekulatív tételek, hanem költői igazságok. Következtetései nem absztrahált megállapítások, hanem pontos, a lényegét megragadó, személyes gondolatok. Aforizmái az érzéki világba kötődnek, következtetéseinek feszült érzelmi töltése van. Aforizmái egyszerre tárgyiak, mert érvényes igazság kimondói, és alanyiak, mert a személyiség jegye van rajtuk. Itt a vers alkalmazható filozófiai tartalmat hordoz, ugyanakkor külső és belső formája a személyes gesztus nyomát őrzi. A *Táviratok* egy-egy darabja nem pusztán szónoki kérdés vagy filozófiai igazság kifejtése, hanem költészetté emelt vallomás. Itt a vers nem a meztelen retorika formába öntése, hanem a személyiség kiáradása, strukturált megnyilatkozása.

A másik összetevője annak, ami költészetté lényegíti a *Táviratok* darabjait, éppen ez: a gondolat megformálásának módja, hogyanja.

*

Az Illyés-vers ereje nem a látomás, hanem a kimondás; nem a vízió, hanem a megfogalmazás; nem a költői kép, hanem a gondolat. Ez határozza meg a vers szerkezetét, a formát, a ritmikát, a rímelést, a versmondatot. Ezekben az aforizmákban nincs semmi fölösleges; tömörek, élesen fogalmazottak, szellemes meglepetést tartalmaznak. Formailag kedveli a rövid, csattanós végű epigrammát, a látszólagos ellentétet, a paradoxont és a parabolát.

A fejtegetésre, magyarázatra hajlamos költő itt a lehető legrövidebbre zárja a gondolatot. A versek szerkezetileg általában két részből állnak: az első rész, az expozíció az érdeklődést fölkeltő tény, a megállapítást közli: a második rész a szellemes és meglepő konklúziót tartalmazza. A két rész párhuzamos vagy (gyakrabban) ellentétes viszonyban van egymással. Az első rész lehet állítás, a második tagadás (vagy fordítva), az első rész lehet kérdés, a második válasz (vagy fordítva). Az első rész tartalmazhatja a látszatot, a második a látvány mögött föltárt többletvalóságot, vagy fordítva: épülhet az aforizma a valóság és a képzelet ellentétére is. A két rész: a valóság színe és fonákja (vagy a fonákja és a színe). A kötet egyik legrövidebb — mindössze öt szóból álló — s az Illyés-aforizma sajátos szerkezetét követő darabja: „Útravalónk, ha meghalunk? / Mit itthagynunk.” (*Egy aggódó művésznek.*) S egy másik — még tömörebb! — ahol a kérdés az állítást követi: „Ma: népietlenné. / Holnap: néptelenné?” (*Kollonics-fiúknak.*)

Ahány aforizma, formailag annyiféle. Van itt disztichon, van prózavers (ahol főként az ellentét a formateremtő költői alakzat), van rímelen, de nyelvileg-poétikailag megszerkesztett gondolatszokra, s leggyakoribb a zenei hatásokkal, sorvégi rímekkel, belső összecsengéssel, alliterációval átszőtt vers. Nemcsak arról van szó, hogy a sorvégek és a szókezdő mássalhangzók sűrűn összecsengenek. Itt a rímek elhelyezkedésének, a rímképletnek és a különféle rímeknek, a rímfajtáknak minőségi, a mondatszerkezet által meghatározott és a kifejezett gondolatra visszasugárzó jelentése van. Egy négysoros vers például követi az egyik lehetséges, hagyományos rímképletet, a keresztrímes formát, s a sorok szótagszáma is azonos. Egy másik, ötsoros, 2+3 sor megoszlású, két szakaszból álló vers rímképlete viszont: a b b a, s vegyük hozzá, hogy a sorok szótagszáma is így változik: 12 4 10 6 4. Talán sehol másutt nem figyelhetjük meg oly élesen Illyésnél a rím-zene jellemző erejét, mint a *Táviratok* verseiben. Van itt szellemes, játékos rímpár (a hang — harang, tudnád — un rád), meghökkentő tiszta rím (a költő — elnökölt ő, egy élet — ítélet, költők — öltök), humoros rím (vacsorát — vicseri szád), négy szótagra kiterjedő rím (elevenként — Kelemennék), s igen sok az ironikus hangulatú, kancsal rím (lakáj — lokál, szentély — bordély, estély — Kastély: egyetlen, tízsoros költeményben!). Írjuk ide egyik remek, önironikus aforizmáját, amely egyetlen rímpárból áll, ahol a két sor szöveg közt csupán egyetlen hang eltérés van: „Voltak, akik legyulázták. / Voltak, akik legyalázták.” (*Még egy ajánlat* ti. sírkőre.)

Ahol a tömörség ilyen fokú, ott minden nyelvi jel — az írásjelek is — jelentést hordoznak. Illyés sűrűn szövű versébe friss, egyéni nyelvi leleményeit, sajátos szóalkotásait („elvkufárok bolhapiaca”, „történelmi tússzenet”, „szamárszürke fű”, „balekhit”). Van, ahol a versin-

dító ötletet egy-egy szó (eljár, kiállítás, megindít stb.) valódi jelentésének keresése, megvilágítása adja. Itt a cím sem pusztán megszokásból kerül a vers fölé: a legtöbb esetben az egész aforizma tőle kap értelmet (pl. *Párizsi havazásról, 48 emléke Cecén, Egy urbánus velembelinek*).

*

Mintegy száznegyven aforizma az olvasó asztalán: megindító ajándék az idős költőtől s bizonyosság az alkotó szellem ma is friss, szikrázó működéséről. De aligha az életmű csúcса.

Ám arra mindenképpen alkalmas, hogy eltűnjünk. Talán Illyés egész költészetének megszólító ereje és maradandósága gondolati tartalmában, gondolkodó és gondolkodtató képességében van. Ez a líra a kezdetektől mindmáig egy kivételes képességű, bölcs gondolkodó befalazott szívének dobogását visszhangozza. Vigaszt kér, és vigaszt ad. „Kopogok, jeleket, jelekért! / Odatúl konokul / hallgat az Úr! / Tovább! Halálig. Szóra bírlak, / panaszfalam, papírlap!” (*Panaszfal előtt.*)

